

ӘОЖ 327:339.924 (574)

А.Х. Есбаева, Ж.Б. Момынқұлов*

Халықаралық қатынастар факультеті,
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.
*E-mail: janatmom@bk.ru

Еуразиялық интеграцияға геофилософиялық талдау

Қазақстанның еуразиялық одаққа енуі объективті және субъективті факторларға байланысты болды. Интеграциялық үдерістердің күшеюі арқылы әртүрлі сұрақтар мен күдіктер де көбейді. Еуразиялық интеграцияның жылдам жүзеге асырылуында экономикалық себептермен қатар саяси, тіпті, геосаяси да факторлар басым болды. Қазақстанды Ресеймен бірлесіп, одақ құруына қандай себептер итермеледі, интеграцияның философиясы неде, одақты экономика анықтай ма, әлде саясат анықтай ма? Мақалада осы және тағы басқа маңызды мәселелерді геосаясат философиясы тұрғысынан қарастырдық. Біздіңше, еуразиялық интеграцияда әзірше экономикадан гөрі, саясат басымырақ. Қазақстан мен Ресей еуразиялық одақтың идеологиялық негіздері, саяси идеалдары мен экономикалық құндылықтарына қатысты ортақ келісімге келуі тиіс. Әйтпесе, одақтың іргесі мықты болмайды, өмірі ұзаққа созылмайды.

Түйін сөздер: саясат, экономика, интеграция, Ресей, Қазақстан, еуразияшылдық, еуразиялық одақ, бәсекелестік, қауіп-қатер, реакция.

A. Yesbayeva, Zh.B. Momyunkulov
Geophilosophical Analyze of the Eurasian Integration

Accession of Kazakhstan in the Eurasian Union is explained by the objective and subjective factors. With the activation of the integration processes more questions and fears have increased. Quick realization of Eurasian integration is being implemented due to political and even geopolitical reasons than the pure economic ones. What are the drivers behind the swift creation of the union of Russia and Kazakhstan? What is the philosophy of the integration? What will define the future of the union, economy or policy? In this paper we tried to answer these and not less other important questions from the viewpoint of geopolitics. As we see it, in the Eurasian integration there is more policy than economy. Kazakhstan and Russia have to agree on the ideological principles, political ideals and economic values of the union. Otherwise, the basis of the Eurasian union will not be strong enough and its life will not last more than two decades.

Key words: policy, economy, integration, Russia, Kazakhstan, Eurasianism, Eurasian Union, competition, threat, reaction.

А.Е. Есбаева, Ж.Б. Момынқұлов
Геофилософский анализ Евразийской интеграции

Вступление Казахстана в Евразийский союз связано как с объективными, так и субъективными факторами. Вместе с ускорением интеграционных процессов появились вопросы и опасения. Быстрая реализация евразийской интеграции происходит благодаря политическим, даже геополитическим факторам, нежели сугубо экономическим причинам. Чем продиктовано столь поспешное создание союза Казахстана с Россией, в чем состоит философия интеграции, что определит будущее союза, экономика или политика? В данной статье мы попытались ответить на эти и другие не менее важные вопросы с точки зрения философии геополитики. На наш взгляд, в евразийской интеграции все-таки больше политики, чем экономики. Казахстан и Россия должны договориться по поводу идеологических принципов, политических идеалов и экономических ценностей союза. В противном случае, фундамент строящегося союза не будет крепким, а жизнь его долгой.

Ключевые слова: политика, экономика, интеграция, Россия, Казахстан, евразийство, Евразийский союз, конкуренция, угроза, реакция.

«Еуразия» ұғымы халықаралық саясаттағы маңызды геосаяси терминге айналды. Еуразиялық одақтың құрылуы жаһандағы маңызды геосаяси, экономикалық және геомәдени бетбұрыстардың болып жатқанын көрсетеді. Еуразияны әрбір мемлекет өз мүддесі тұрғысынан түсінеді. Ресей Еуразияны қалай түсінеді? Еуразия туралы Ресейде қалыптасқан түсініктер Қазақстанның саясатына қаншалықты әсер етті? Қазақстанның мүдделері тұрғысынан Еуразия одағының қандай геосаяси пайдалары мен қауіп-қатерлерін айтуға болады? Еуразиялық бірлесу жобасының философиялық мәні неде? Мақалада осындай күрделі сұрақтарға жауаптар іздеуге тырыстық.

Еуразияның геосаяси маңыздылығын түсіну үшін геосаясат теоретиктерінің бірі Хэлфорд Макиндердің heartland, яғни «жердің жүрегі» теориясына назар аудару қажет. Ол теория бойынша, кез келген мемлекеттің ең стратегиялық маңызды аймағы оның орталығында орналасады. Макиндердің пікірінше, дүниежүзінде ықпал жүргізу үшін Еуразия құрлығында, ал Еуразияда ықпалды болу үшін сол құрлықтың ортасында басымдыққа ие болу шарт. Расында, бұл теория Ресейге де, Орталық Азияға да қатысты. Орталық Азия кіндік аймақта орналасқандықтан шынайы геосаясаттың нысанасына айналып отыр. Бұл атлантистік теорияның баламасы түрінде еуразияшылдық қалыптасты. Бұл геосаяси текетірес Ресей мен Ұлыбритания арасындағы «Үлкен ойын» кезінде де, КСРО мен АҚШ арасындағы «Қырғи-қабақ соғысы» кезінде де көзге көрінді.

1920 жылы Ресейде пайда болған еуразияшылдық ағымы еуропацентризмге, атлантизмге қарсы реакция түрінде славяншылдықтан бөлініп, орыстар мен азиялықтардың тарихи-географиялық жақындығына негізделген бөлек теорияға айналды. Бұл теория Ресейдің Еуропаға жатпайтынын, Еуропа мен Азияның көп бөлігін қамтитын бөлек геомәдени кеңістік екенін меңзеді. Бұл теория «орыс идеясының» геосаяси қалыбы еді. Яғни Еуразия түсінігі Ресей үшін «құрлық-мемлекет» дегенге саяды. Еуразияшылдық – Ресейдің мол табиғи ресурстарын, құрлықтағы геосаяси ұстанымын қорғау рефлексінен туындаған теория. Еуразияшылдар орыс мәдениетінің универсалдығына, оның еуроазиялық сипатына сенді. Еуразияшылдар орыс және тұран халықтарына құрлықты сезіну сияқты ортақ дүниесезім тән дегенді алға тартты.

Еуразияшылдықты орыс тарихының негіздері құрайды.

Л. Гумилев еуразияшылдықты жаңғыртып, әрі қарай дамыта түсті. Егер еуразияшылдық Ресей патшалығының күйреуіне деген реакция болса, жаңа еуразияшылдық КСРО-ның ыдырауына, күрделі геосаяси-экономикалық жағдайға жауап ретінде пайда болды. Еуразиялық одақ пост-кеңестік елдердің жаңа қауіп-қатерлерге бірлесе жауап беруге деген ұмтылысы.

Л. Гумилевтің еуразияшыл ойлары Н.Ә. Назарбаевтың тарихи-саяси көзқарастарына едәуір әсер етіп, Қазақстанның сыртқы саясатының негізгі бағытына айналды. Елбасы кеңестік экономиканың құрылымы мен жағдайын жақсы білгендіктен 1990 жылдарда-ақ шашыраған пост-кеңестік экономикаларды қайтадан біріктірудің амалдарын іздеді. Өйткені Қазақстанның экономикасы Ресей сияқты кеңестік елдермен ажырамастай тығыз байланыста әрі өзара кіріккен еді. Республикалар арасындағы өндірістік байланыстардың үзіліп қалуы үлкен экономикалық, әлеуметтік-саяси күйзелістерге алып келді.

Бір кездері жаһандық мемлекет болған КСРО-дағы аймақаралық байланыстардың бірден жойылуы мүмкін емес еді. КСРО сияқты күрделі құбылыс өз инерциясын, энергиясын қалдырды. Бұл – табиғи физикалық үрдіс. Яғни теориялық тұрғыдан пост-кеңестік елдер ортақ тарихи-мәдени, қоғам-саяси құндылықтарға сүйене отырып, экономикалық мақсатта бірлесе алады.

Еуразиялық одақтың құрылуы КСРО-ның саяси ыдырауынан кейін пайда болған идеологиялық бостықтың орнын толтыруға, мемлекетаралық индустриалды-экономикалық қатынастардың үзілуінің келеңсіз салдарларын жұмсартуға және ұлтаралық-еларалық қатынастарды нығайтуға бағытталды.

Кез келген интеграциялық одақ белгілі саяси-экономикалық құндылықтарға сүйенеді. Теориялық тұрғыда еуразиялық экономикалық интеграция нарық, теңдік және тиімділік сияқты экономикалық құндылықтар негізінде қалыптасады. Сонда ғана ықшамды, жаңашыл және динамикалық одақ құрылуы мүмкін. Яғни интеграцияның принциптері мен ережелері әділ негіздерге сүйенуі тиіс. Еуразиялық одақ еуропалық одақтың интеграциялық үлгісін негізге алып отыр. Не десек те, интеграцияның баяндылығы бірінші кезекте Мәскеудің

стратегиялық ниетіне, одақты саясиландырмай экономикаға көңіл бөлуіне, мүше елдердің ұлттық мүдделерін сақтауына, теңдік пен әділдікті қамтамасыз етуіне байланысты болмақ. Италия саясаттанушысы Фабрицио Вьелминидің ойынша, еуразиялық одақтың келешегі Ресейге байланысты болмақ [1, 5 б.].

Еуразиялық интеграцияның ядросы – Ресей. Қазақстан Ресеймен экономикалық түрде тығыз ынтымақтасып, бәсекелестікке үйренуде. Ресей мен Қазақстанның энергетикалық бәсекелестігін жұмсартуға күш салынауда. Ресей екінші санаттағы держава ретінде өзгеру, қайта бағалау, даму үстінде. Мәскеу жаңа жағдайға бейімделіп, теңдік пен өзара тиімділік принциптеріне сәйкес жұмыс істеуді үйренуде. Қазақстан кеңестік комплекстерінен құтылуы керек.

Интеграция шеңберінде Ресей, ең алдымен, өз мүдделерін қорғап жатқаны белгілі. Интеграцияда Ресеймен әділ де ашық қатынас орнату ғана өз жемісін береді. Қазақстан экономикалық интеграцияны стратегиялық мүдделері мен геосаясат тұрғысынан бағалауы тиіс. Егер еуразиялық одақтан Қазақстан шығып кетсе, одақ еуразиялық сипатынан айырылып қалады. Қазақстан одақтың ерекше компоненті ретінде жаңа идея ұсынуы қажет. Егер бұл одақ расында «инновациялық жоба» болса, онда Қазақстанмен бірге Ресей де өзгеруге мәжбүр. Одақ аясында Қазақстан Ресейдің өзгеруіне себепкер болуы ықтимал. Еуразиялық одақтың экономикалық құндылықтарының қалыптаспағаны оның келешегінің жоқтығын білдірмейді. Әрине, бұл интеграцияны идеалдандырмаған жөн. Бұл интеграция уақытша жоба болуы да мүмкін.

Интеграцияның қауіпсіздік аспектілеріне келсек, Қытайдың Орталық Азияға экономикалық-саяси ықпалын арттыруы, сырттан халықаралық лаңкестік пен діни экстремизмнің қысым көрсетуі, кейбір пост-кеңестік елдерде саяси дағдарыстар мен тұрақсыздықтардың белең алуы сияқты себептер Астананың Ресеймен тығыз саяси-әскери-экономикалық ынтымақтасуына түрткі болды. Сарапшы Жемил Ертемнің пікірінше, 2008 жылғы Гүржістандағы соғыс Қазақстанның еуразиялық одаққа кіруін жылдамдатқан. Саясаттанушы Пиер Руссеннің ойынша, Қытайдың Орталық Азиядағы ықпалының артуына байланысты Ресей одақты құруды жеделдетті. Оның ойынша, интеграция аймақтағы елдердің дамуына жаңа серпін, жаңа сипат береді. Тағы бір шетелдік сарапшы

еуразиялық интеграция Қытайдың батысқа, Еуропаның шығысқа қарай ілгерілеуін тоқтату үшін Ресей үшін тиімді делінген. Десек те Қытай Қазақстан мен Орталық Азияның институционалды дамуына өз үлесін қосуда. Геосаяси еуразияшылдық Ресейдің маңайына топтасқан стратегиялық блоктың континенталды конфигурациясы деуге болады.

Әзірше еуразиялық интеграцияның мүше елдерге нақты не беретінін Мәскеудің өзі білмейді. Ресей интеграцияның ядросы ретінде кейбір пост-кеңестік елдердің сенімсіздігін туғызды. Одақтың келешегіне келгенде мүше елдерде де, мүшеліктен үміткер елдерде де белгісіздік, тіпті, мазасыздық байқалады. Ұлтүсті органдарды құрудың әзірше мүмкін еместігі, күрделі қайшылықтардың болуы, одақтастар әлеуетінің теңсіздігі, ең бастысы, Ресейдің өзі ешкіммен тең қатынас жасап көрмегені интеграцияның келешегін белгілеп тұр. Мәскеу үшін ұлтүсті өкілетті орган құрумен қатар мүше елдердің теңқұқылығын қамтамасыз ету сияқты екіұшты мәселе тұр. Өйткені әрбір мемлекет үшін саяси тәуелсіздік – өте сезімтал мәселе. Еуропалық одақтың негізін теңдік, демократия мен әділет идеалдарының құрағанын ескерсек, еуразиялық интеграция соларға қаншалықты ұқсас деген сұрақты тікесінен қою керек [2, 4-5 бб.].

Қазақстанның еуразиялық одаққа қосылуының келесі тиімді жақтары мен себептері бар. Қазақстанның Ресей экономикасымен күрделі байланыстылығы, ішкі саяси тұрақтылық пен геосаяси қауіпсіздіктің қамтамасыз етілуі, ортақ әуе қорғаныс жүйесі, Ресей нарқына кіріп, экономикалық бәсекелестікке бейімделудің мүмкіндіктері, Ресеймен бірге болып, әлемдегі ықпалы мен атағын арттырудың мүмкіндігі, т.б. Дүниежүзілік экономикалық дағдарыс та интеграциялық үдерісті жеделдетті. Қазақстан маңайындағы геосаяси, әлеуметтік-саяси және экономикалық ахуалды жалғыз өзі жақсарта алмайтындықтан Ресейдің қолдауына мұқтаж.

Қазақстан үшін еуразиялық одақтың мүмкін қауіп-қатерлеріне келсек, экономикалық интеграцияның саяси және ұлтүсті өлшемдерге өту қаупі, одақтың саясилануы, Ресейдің өндірісі мен компанияларының Қазақстан нарығына салмақ түсіруі, бағалардың Ресейдегі бағалармен теңескендігі, Ресей дипломаттарының келіссөздердегі кәсіби басымдылығы, ұлтшылдықтың күшейіп, анти-интеграциялық көңіл-күйді қамшылауы, Ресейдің

мәдени-ақпараттық ықпалының күшейе түсуі, Батыстың назарында Қазақстанның ресейшіл болып көрінуі, кәсіпкерлерге жасанды кедендік кедергілер жасалып, елдің өндірісінің тұншықтырылуы қаупі жатады.

Ресей ірі экономикасы, өндірісі, салыстырмалы түрде дамыған технологиясы, державалық өткені, дипломатиясы, ақпараттық және барлау саясатының арқасында одақты басқару, ұйымдастыру, шешім қабылдау, стратегиялар әзірлеу, институционализация сияқты мәселелерде басты рөл атқарады [3, 8-9 бб.].

Еуразиялық одақтың Қазақстан үшін саяси тиімді және зиянды жақтарын салыстырсақ, әзірше артықшылықтары басым. Өйткені саяси элита мен ішкі тұрақтылық үшін интеграция тиімді. Қазақстанның геосаяси тұрақтылық жағдайында күшеюі үшін Ресеймен бірге болған жөн. Елдің болашағына келсек, Ресеймен ынтымақтаса отырып, онымен экономикалық бәсекелесіп, ысылып, дүниежүзілік бәсекелестікке дайын, қуатты Қазақ мемлекетін қалыптастыру қажет. Ал бұл мақсатты орындау үшін Ресеймен жақсы болу бірінші шарт. Қазақстан өзінің геосаяси айналасына дұрыс баға беріп отыр. Ресеймен бірлесудің өзі геосаяси жетістік. Үлкен саясатта дәрекі қадамдар жасаудың орнына байыпты саясат жүргізген жөн. Әрине, Қазақстанның Еуразиялық одаққа енуі үлкен саясат пен үлкен экономика [4, 18 б.]. Саясат экономикадан құралады. «Алдымен, экономика, саясат кейін» принципі бойынша еуразиялық интеграция, алдымен, экономикалық, кейін саяси одақ болып кетіп жүрмесе болды.

Қазақстанның интеграциялық таңдауына еліміздегі славян халықтарының демографиялық үлесі де септігін тигізді. Бұл одақ халықтық сипаттан гөрі, саяси элиталардың келісіміне негізделген. Әрине, одақты идеалдандырудың, оны қасиетті санаудың қажеті жоқ. Одақты экономикалық мағынада ғана түсіну керек. Одақ пост-тоталитарлық аймаққа жаңа серпін беріп, денесіне қан жүгіртуі ықтимал. Еуразиялық одақ КСРО-ның ыдырауына деген реакция.

Интеграцияның мәңгі еместігі, уақытша екендігі даусыз. Кез келген жағдайда Қазақстан одақтан шығуға құқылы. Интеграция ұлттық дамуымыздың сапасы мен бағытын белгілеуде маңызды рөл ойнамақ. Интеграция бізді Ресеймен «ауыз жаласып», табақтас болуға емес, керісінше, оны жатсынып, одан итеріліп барып өзімізді, өз ұлттық жолымызды табуымызға көмектеспек.

Еуразиялық интеграцияның философиялық мәні, идеологиялық негіздері, экономикалық пайдасы жөнінде ақпарат аз. Еуразия одағы кеңестік өткенімізді пайымдауымыз үшін, одақ ішінде ысылып, күресу, нығаюымыз үшін керек. Ресей бұл одаққа халықаралық экономикадағы өз әлсіздігін түсінгеннен соң барып отыр. Өйткені Ресей үшін өз экономикасын күшейтудің бірден-бір тәсілі өз нарығын кеңейту. «Жаңа еуразияшылдық» Ресейдің ұлттық идеологиясы ма, әлде Мәскеудің ұлтшылдықтан бастартуының көрінісі ме деген сұрақтың жауабы әлі жоқ. Қазақстанның интеграция барысын сынауы, даусының қаттырақ шыға бастауы интеграция келешегінің дамып жатқанын да, белгісіздігін де көрсетеді. Қалай десек те, интеграцияның қайшылықтар мен сәйкессіздіктер негізінде құрыла алмайтынын есте сақтау керек. Интеграция теорияларында діні, менталитеті, нәсілі бөлек елдер тең одақ құрмағанын ескерсек, аталмыш одақтың фундаменталды мәселелерінің болғанын да ұмытпаған жөн [5, 14 б.].

Одақтың жылдам қарқын алуы, саяси лануы, қазақстандық тауарларға жасанды бюрократиялық кедергілердің жасалуы көп сыналды. Қазақстан үшін интеграцияның саяси пайдасынан бөлек экономикалық маңызы басым болуы тиіс. Қазақстан үшін пост-кеңестік елдер кейбір шикізаттық емес тауарларын сата алатын жақын, таныс және түсінікті нарық. Қазақстанның экономикалық интеграцияда өз есесін жіберуінің себебі келіссөз жүргізетін мәмілегерлеріміздің ұлттық мүдделерімізді соңына дейін қорғаудағы кәсіби принципсіздігі. Мұндай жайт Қазақстан үшін үлкен шығын әкеледі. Бұл интеграциялық одақ небары 10-20 жыл өмір сүруі де ықтимал. Өйткені, еліміз дүниежүзілік сауда ұйымына кірген соң халықаралық экономикалық нарықта еркін бәсеке түсетіндіктен еуразиялық интеграцияның шектеулі экономикалық маңызы едәуір төмендеуі мүмкін.

Қазақстанның еуразиялық экономикалық одаққа кіруі Ресейден бір нәрсе үйрену үшін бе, әлде Ресеймен бәсекелесу үшін қажет пе? Интеграциялық одақта экономикалық жағынан ұту үшін қазақ экономикасы Ресейдікін тиімділігі және инновациялығы жөнінен басып озуы шарт. Бұл – тым кешенді инновациялық міндет. Қазақстан мен Ресейдің экономикалары бір-бірін толықтырудан гөрі, бір-бірімен бәсекелес болып табылады.

Интеграцияға қатысты сынның айтылуы

экономикалық одақтың жұмыс істей бастағанын білдіреді. Саудада күрделі теңсіздіктер, кедендік сәйкессіздіктер мен техникалық түйткілдер бар. Мысалы, солардың кесірінен Қазақстанның экспорты 4 %-ға (7 млрд АҚШ долл.) азайып, импорт көлемі 17 млрд долларға өскен. Бірқатар техникалық, санитарлық, лицензиялық ережелердің қайшылығынан қазақстандық кәсіпкерлер зардап шекті. Яғни қазақ тарапы интеграцияның сапасына көңіл бөлуді талап етеді. Еліміздің ет, сүт, арақ, машина сияқты тауарлары Ресейдің нарықтарында кедергілерге тап болуда. Қазақстанның интеграцияға қатысуы оның басқа халықаралық ұйымдар мен блоктарға кіруіне кедергі болмайды. Сондай-ақ шекара, миграциялық саясат, қорғаныс пен қауіпсіздік, денсаулық, білім мен ғылым, мәдениет сияқты салаларға еуразиялық экономикалық комиссия араласа алмайды. Десек те еуразиялық одақты үлкен саясат пен геосаясаттан бөлу мүмкін бе? Мысалы, Н. Назарбаев Арменияның кедендік

одаққа кіруі жөнінде Таулы Қарабақ мәселесін қозғап, өзінің халықаралық саясаттағы беделін тағы бір көтеріп қойды.

Одақтың философиялық астарына келсек, «Мәңгілік ел» сияқты тарихи идеологияны орнықтырып отырған Қазақстан мәңгі одақтың болмайтынын, мәңгі ұлттық мүдденің ғана болатынын ұмытпауы керек. Еуразиялық одақтың философиялық негізін орыс және түркі халықтарының тарихи, географиялық, мәдени жақындығы құрайды. Еуразиялық теория үстіртін көзқарас немесе жүйесіз ұғымдар жүйесі емес, керісінше, саясатта жүзеге асып жатқан күрделі геосаяси-интеграциялық жоба. Қазақстанның Еуразиялық одақтағы алатын орны еліміздің экономикалық дамуына тікелей байланысты болмақ. Олай болмаса, еліміз Ресейдің ықпалындағы, жартылай тәуелді елге айналуы ықтимал. Біздіңше, Қазақстан геосаяси аккөңілділікке берілмей тек өзінің ұлттық саяси-экономикалық, мәдени мүддесін ойлауы тиіс.

Әдебиеттер

- 1 Fabrizio Vielmini. The Challenges of Eurasian Union for Kazakhstan. ISPI Analysis – Istituto per Gli Studi Politici Internazionale, Italia. No 151, January 2013.
- 2 Nargis Kassenova. Kazakhstan and Eurasian Economic Integration: Quick Start, Mixed Results and Uncertain Future. IFRI – Institut Français des Relations Internationales. Reports no14. – P. 31.
- 3 Таможенный союз и Единое экономическое пространство: проблемы экономической интеграции. Сборник научных трудов. КИСИ при Президенте РК. – Алматы, 2012. – 176 с.
- 4 Towards a Eurasian Union: Opportunities and Threats in the CIS Region. IEMS Emerging Market brief. SKOLKOVO – Ernst & Young, Vol. 12-05. October, 2012. – P. 32.
- 5 Canat Mominkulov. Avrasya Birliđi ve Kazakistan. EkoAvrasya International Journal for Economic and Strategic Researches, Turkey. April 2012. – No 18. – P.14-15.

References

- 1 Fabrizio Vielmini. The Challenges of Eurasian Union for Kazakhstan. ISPI Analysis – Istituto per Gli Studi Politici Internazionale, Italia. No 151, January 2013.
- 2 Nargis Kassenova. Kazakhstan and Eurasian Economic Integration: Quick Start, Mixed Results and Uncertain Future. IFRI - Institut Français des Relations Internationales. Reports no14. – P. 31.
- 3 Tamojennyi soyuz i Edinoe ekonomicheskoye prostranstvo: problemiy ekonomicheskoy integratsiyi. Sbornik nauchnyih trudov. KISI pri Prezidente RK. – Almaty, 2012. – 176 s.
- 4 Towards a Eurasian Union: Opportunities and Threats in the CIS Region. IEMS Emerging Market brief. SKOLKOVO – Ernst & Young, Vol. 12-05. October 2012. – P. 32.
- 5 Canat Mominkulov. Avrasya Birliđi ve Kazakistan. EkoAvrasya International Journal for Economic and Strategic Researches, Turkey. April 2012. No 18. – P.14-15.